

På väg mot en tobaksfri skola

Vega Otterland

Vill man mäta effekterna av skolans arbete med tobaksfrågorna räcker det inte med att enbart se på sambandet mellan tobaksundervisningen och elevernas rök- och snusvanor.

Resultaten av en av SÖ:s i alla grundskolor och gymnasier genomförd enkät visar att ett utvecklingsarbete pågår i skolan med åtgärder på många plan.

Sammanfattningsvis kan sägas att enkäten visar att målet en tobaksfri skola når man lättare om man

- Sätter upp en klar målsättning
- Har ett aktivt handlingsprogram
- Avskaffar rökutor eller andra tillåtna rökplatser
- Startar hälsolag
- Utvecklar en hälsosyn på rökning och snusning
- Erbjuder rökavvänjningsprogram
- Utvecklar undervisningsmetoder.

Författare till artikeln är Vega Otterland, avdelningsdirektör vid Skolöverstyrelsens elevvårds- och hälsoprogram med uppgift att handlägga frågor som rör skolans hälsoföstran.

I samband med att regeringen i maj 1986 gav socialstyrelsen i uppdrag att genomföra en intensifierad informationskampanj för att förebygga rökebedut bland barn och ungdom i skolåldern fick skolöverstyrelsen, SÖ, medel för att genomföra en kartläggning av hur långt man inom skolan nått mot målet en rökfri skola.

Våren 1988 genomförde SÖ en enkätundersökning på landets samtliga rektorsområden inom grundskolan och i alla gymnasieskolor. Grundskolan omfattar 1317 rektorsområden med 4170 skolor varav 900 är högstadieskolor. Gymnasieskolorna är 484 till antalet. Svarsprocenten på grundskolan blev 91 procent

och i gymnasieskolan 84 procent. Syftet med undersökningen var att få en uppfattning om de strategier skolorna har för att nå målet en tobaksfri skola.

Enkätfrågorna baserades i största utsträckning på SÖ:s allmänna råd om begränsning av tobaksrökning i skolan (SÖ-FS 1985:170). Enkätresultaten ger på så sätt också en antydning om i vilken utsträckning de allmänna råden fått genomslagskraft ute på skolorna.

Rekommendation för skolans hälsoföstran presenteras också i skolöverstyrelsens handlingsprogram för hälsoföstran (Stockholm 1981) samt i servicematerial från skolöverstyrelsen. "Meningsfull ANT-undervisning" (Stockholms 1984) är titel på ett material som ger tips och idéer för grundskolan. Motsvarande material på gymnasieskolan har titeln "ANT-undervisningen i gymnasieskolan" (Stockholm 1987).

I denna artikel presenteras några resultat från enkätundersökningen. Resultatet i sin helhet finns publicerat i SÖ:s rapportserie R 88:43 (På väg mot en rök- och snusfri skola). En kartläggning av skolans mål och strategier. Våren 1988. (ISBN 91-7662-519-2.)

Målet en rök- och snusfri skola

En klar majoritet av landets grundskolor har ett uppsatt och klart uttalat mål att få en rök- och snusfri skola.

Målsättningen att skolan skall vara rök- och snusfri för elever är en självklarhet för låg- och mellanstadieskolor, så självklar att man på flera håll inte sett något behov att formulera särskilda regler för detta.

.....
På uppdrag av regeringen har skolöverstyrelsen genomfört en kartläggning av hur långt man nått i landet mot målet en rök- och snusfri skola.
.....

De allra flesta skolor anser det vara ett viktigt delmål att helt avskaffa rökrutor.

Tre av fyra högstadieskolor och fyra av tio gymnasieskolor har ett klart uttalat och uppsatt mål att skolan skall vara rökfri för elever. I nästan lika stor utsträckning har man målet att skolan skall vara snusfri för elever.

Målet att få en rök- och snusfri skola för personalen är mindre vanligt på alla stadier jämfört med andelen skolor som satt upp målen när det gäller elever. Drygt var tredje låg/mellanstadieskola och var fjärde högstadia skola har målet med rökfri skolmiljö också för personalen.

Färdriktningen är alltså klar men ännu är det en bit kvar till målet. 83 procent av låg- och mellanstadieskolorna uppger att de är helt rök- och snusfria när det gäller eleverna. Av högstadieskolorna uppger tio procent rökfritt och fem procent snusfritt för elever. På knappt var tredje låg- och mellanstadieskola är personalen helt rökfri under skoltid mot endast tre procent för högstadiet och fem procent för gymnasieskolor.

Bort med rökrutor

Att avskaffa rökruta eller på annat sätt begränsa rökning inom skolan visar sig för ett stort antal skolor vara ett viktigt delmål på vägen mot en tobaksfri skola.

210 högstadieskolor rapporterar att de avvecklat rökrutan under den senaste femårsperioden. Ytterligare ett antal skolor hade ett avvecklingsarbete på gång när enkäten besvarades. En vanlig modell är att avskaffa rökrutan under en treårsperiod. Man gör upp kontrakt med eleverna i årskurs 6, som kommer överens om att inte röka när de kommer till högstadiet. Detta upprepas de två följande åren.

I början av 80-talet var det ca 85 procent av landets högstadieskolor som tillät rökning för eleverna. I dag är den siffran nere i 60 procent.

Nio procent av gymnasieskolorna uppger att de avvecklat sin rökruta/plats för eleverna under den senaste 5-årsperioden. Det handlar i de flesta fall om rökplats inomhus.

De flesta skolor som avvecklat rökrutan har erfa-

renheten att det gått lätt. Några skolor anser att det gått lättare än de flesta hade förväntat sig.

Lokala handlingsprogram

Våra läroplaner ger inte detaljanvisningar om hur arbetet skall läggas upp på den enskilda skolan. För detta finns lokalt utformade arbetsplaner. Särskilt angeläget är att ha lokalt utformade handlingsplaner för frågor som är studie- och ämnesövergripande. I SÖ:s allmänna råd om begränsning av tobaksrökning i skolan rekommenderas därför kommuner, skolstyrelser och rektorsområden att utforma handlingsprogram som tar upp skolans arbete med tobaksfrågor.

25 procent av rektorsområdena på grundskolan och ca 10 procent av gymnasieskolorna uppger att de har särskilda handlingsprogram för skolans arbete med att begränsa rökning. De allra flesta av dessa har också med snusningen i sitt handlingsprogram.

Två tredjedelar av de rektorsområden (grundskolan) som har handlingsprogram har i dessa formulerat målet att skolan skall bli rök- och snusfri.

De mål man skrivit in i handlingsplanen formuleras också på andra sätt. Som exempel kan nämnas:

- Att minimera rökning och snusning
- Att skjuta upp rök- och snusdebut
- Att minska antalet rökare och snusare till hälften på tre år
- Att avskaffa rökrutan
- Att ge eleverna daglig information
- Att få ökat föräldraansvar i frågan.

Många skolor har startat hälsolag

Ett hälsolag innebär att det på skolan finns en stöd-, stimulans- och samordningsgrupp för skolans arbete med hälsofostran. Detta begrepp introducerades i SÖ:s handlingsprogram för hälsofostran, som fastställdes 1981. Hälsolagens sammansättning varierar från skola till skola. I ett hälsolag kan tex ingå lärare i biologi, idrott, hemkunskap. Ofta finns också skolköterskan med eller kurator och någon från skolläring. Även representanter från primärvården, ingår på vissa håll.

Vårt enkätresultat visar att 46 procent av landets gymnasieskolor har hälsolag. På grundskolan är det 35 procent av alla rektorsområden som har hälsolag i samtliga skolor inom rektorsområdet. I ytterligare ca

Många skolor har hälsolag vilka arbetar både med att förebygga rök- och snusdebut och att hjälpa eleven att sluta röka och snusa.

större utsträckning än andra skolor.

Det finns en tendens till att gymnasieskolor som betonar affektiv undervisning i större utsträckning har handlingsprogram i tobaksfrågan och oftare satt upp målet en rökfri skola.

Satsningen på hälsolag lönar sig alltså. Det bidrar till att utveckla undervisningsmetoder och arbetssätt i skolan.

Det förefaller som om tobaksundervisningen är vanligast i årskurs 6 och 7 på grundskolan och i årskurs 1 på gymnasieskolan. Vid praktiskt taget alla skolor integreras tobaksundervisningen i den reguljära undervisningen.

Undervisning om tobak ingår som ett huvudmoment på samtliga stadier i grundskolan och på vissa av gymnasieskolans linjer. Med ett huvudmoment avses att det är ett obligatoriskt inslag i undervisningen.

Förutom att undervisningen om tobak är integrerad i olika ämnen ordnar skolan temadagar, expertmedverkan utifrån eller har en samlad ANT-undervisning (ANT avser alkohol, narkotika, tobak). Det finns stora variationer mellan skolorna när det gäller uppläggnen.

- att förebygga rök- och snusdebut
- att få elever som röker att minska sin rökning
- att få elever som röker att sluta
- att få elever som slutar röka att inte börja snusa i stället.

En variationskälla är tex förekomst av hälsolag, nedskrivet handlingsprogram och rökavvänjningsprogram för elever. Den faktor som har starkast samband med olika undervisningsaktiviteter är om man har ett nedskrivet handlingsprogram. Skolor med handlingsprogram bedriver en aktivare tobaksundervisning än andra skolor. Vårdgymnasierna har en aktivare tobaksundervisning än andra gymnasieskolor.

I vår enkät fick skolorna markera på en sjugradig skala om deras undervisning i huvudsak är affektiv eller inriktad på att förmedla fakta. Medelvärdet på den sjugradiga skalan var 4,8 för grundskolan och 5,2 för gymnasieskolan, vilket innebär att tyngdpunkten är förskjutet åt faktameddelande hållet.

Med affektiv undervisning avses metoder med inriktning på att medvetet bearbeta elevers attityder och ge dem ökad handlingsberedskap. En sådan undervisning utgår främst från elevernas egna kunskaper, upplevelser och erfarenheter. Eleverna är aktiva och delaktiga i större utsträckning än i traditionell faktameddelande undervisning.

Rökavvänjningsprogram finns vid 12 procent av rektorsområdena (grundskolan) för elever och vid åtta procent för personal. Rektorsområden som har rökavvänjningsprogram för elever har också sådana för

personal i betydligt större utsträckning än rektorsområden utan rökavvänjningsprogram för eleverna.

Skolor med handlingsprogram och hälsolag har rökavvänjningsprogram i större utsträckning än andra skolor.

18 procent av gymnasieskolorna har program för eleverna och 13 procent för personalen. Vanligast är rökavvänjningsprogram på gymnasieskolor med vårdlinje. Över 50 procent av vårdgymnasierna har rökavvänjningsprogram för såväl elever som skolpersonal.

Hälsosynen är viktig

Med hjälp av en sjugradig skala fick skolorna markera sin syn på elevernas tobaksvanor. Det gällde att ta ställning till om man ser elevernas rök- och snusvanor som i huvudsak en hälsofråga eller en ordningsfråga. Medelvärdet var 5,1 på grundskolan och 5,0 för gymnasieskolan (vårdgymnasierna 6,4). Detta innebär att hälsosynen dominerar.

En extremgruppsanalys har gjorts. De skolor som markerar mest för ordningsaspekten (1–3 på den sjugradiga skalan) har jämförts med dem som markerat högst för hälsoaspekten (6–7 på skalan). Resultatet för gymnasieskolan visar att de skolor som betonar hälsoaspekten i större utsträckning har formulerade mål mot en rökfri skola. De har en aktivare tobaksundervisning, har rökavvänjningsprogram i större utsträckning och bedömer att utvecklingen går mot mer rök- och snusfritt på skolan. Grundskolans rektorsområden som betonar ordningsaspekten uppger i 30 procent av fallen en utveckling mot mer rök- och snusfritt under den senaste femårsperioden. Motsvarande siffra för rektorsområden som betonar hälsoaspekten är 51 procent. Också i synen på hur realistiskt man bedömer målet vara att rökning inte skall vara tillåten i skollokaler där barn och ungdom vistas skiljer man sig åt. 64 procent av rektorsområdena som betonar hälsoaspekten bedömer detta vara ett realistiskt mål mot 48 procent av dem som betonar ordningsaspekten.

Att hälsolagen spelar en roll för att utveckla en starkare hälsosyn på elevernas rökning och snusning framgår också av enkätresultaten. I de län där man startat hälsolag i större utsträckning än genomsnittet har man också en starkare betoning på hälsoaspekten.

Skolelever har minskat sin rökning

Sedan 1971 har SÖ årligen genom anonyma enkäter i årskurs 6 och årskurs 9 kartlagt elevernas rökvanor. (Från 1986 övertogs skolundersökningarna av CAN.) Betydligt färre elever i grundskolan röker idag än i början på 70-talet. När undersökningen startade (1971) var andelen rökare 15 procent i årskurs 6. Detta gäller riksgenomsnittet. I dag är det få elever i denna årskurs som röker. (1987 3 procent både för pojkar och flickor).

Rökvanorna bland elever i årskurs 9 ligger idag på ungefär den nivå som gällde för elever i årskurs 6 i början på 70-talet. 1971 var det 41 procent av pojkarna och 47 procent av flickorna i årskurs 9 som rökte. Motsvarande andelar 1987 var 17 resp 20 procent. Dessa siffror gäller riksgenomsnitt.

I den nu genomförda undersökningen På väg mot en rök- och snusfri skola ombads skolorna att göra en bedömning av hur elevernas rök- och snusvanor utvecklats under den senaste 5-årsperioden. Bedömningen av utvecklingen för mellanstadieelever är entydig. En klar tendens till minskning redovisas. Lika så redovisas en minskning av högstadielpojkarnas rökning samt en ökning av deras snusvanor. Några län rapporterar om minskning av pojkarnas snusning. Åsikterna går isär när det gäller flickorna på högstadiet. Det är lika många rektorsområden som upplever att flickornas rökning minskat som att rökningen bland flickor ökat. Det är främst storstadslänen som bedömer att rökningen ökat bland flickorna.

Några riksundersökningar om gymnasisternas ANT-vanor, som den som under en följd av år gjorts i grundskolan finns inte. I vår enkät fick gymnasieskolorna skatta elevernas rökning. Det resultat vi fick fram var en skattning att 14 procent av pojkarna och 21 procent av flickorna på gymnasiet röker. Två tredjedelar av skolorna gör bedömningen att pojkarna på gymnasiet minskat sin rökning under den senaste 5-årsperioden. 38 procent av gymnasieskolorna menar att flickornas rökning ökat medan 33 procent menar att den minskat. Ca 40 procent menar att pojkarnas snusning har ökat.

Skolpersonalens rökvanor påverkar eleverna

Skolpersonalens roll som förebilder och normbildare för skolelevers rökvanor betonas i SÖ:s allmänna råd

om begränsning av tobaksrökning. Det förefaller också som om andelen rökare bland skolpersonal är lägre jämfört med andra vuxna i Sverige.

Någon undersökning om lärares rökvanor har inte gjorts i Sverige. Vi bad emellertid i vår enkät att man skulle skatta rök- och snusfrekvensen bland personalen. Av ULF-undersökningen (undersökning om svenska folkets levnadsvanor SCB 1984/85) framgår att knappt 30 procent av tjänstemän i yrkesverksam ålder är rökare. Detta gäller både män och kvinnor. Den skattade rökfrekvensen bland skolpersonal ligger betydligt lägre på en nivå som är hälften så hög.

Lärarnas rökning visar en radikal minskning under den senaste femårsperioden. Det finns ett klart samband mellan lärarnas och elevernas rök- och snusvanor. Ju fler lärare som röker desto fler elever gör det också. Sambandet gäller både pojkar och flickor.

Regionala skillnader

I rapporten På väg mot en rök- och snusfri skola redovisas i ett antal tabeller vissa resultat på länsnivå. Stora skillnader finns mellan länen. Som exempel kan nämnas:

- Jämtlands, Värmlands, Jönköpings, Kronobergs och Gotlands län tillhör de län om ligger över genomsnittet när det gäller att ha nått fram till målet med en rök- och snusfri skola för elever och personal. (Gäller grundskolan)
- I Blekinge län har man infört hälsolag vid samtliga rektorsområden och även på Gotland har man hunnit långt i detta avseende liksom i Värmlands och Älvsborgs län. I län med storstadsområden som Stockholms och Malmöhus län har man i lägst utsträckning infört hälsolag. (Gäller grundskolan)
- Hälsolag finns införda vid åtminstone ett par gymnasieskolor i varje län. Gotlands, Älvsborgs och Västernorrlands län har hälsolag vid minst tre av fyra gymnasieskolor. Norrbottens och Uppsala län har i minst utsträckning infört hälsolag på gymnasieskolorna. (Gäller gymnasieskolan)
- Södermanlands, Jönköpings och Gävleborgs län har störst andel skolor som markerar hälsoaspekten högst (7 i den 7-gradiga skalan). (Gäller grundskolan)
- Kronobergs, Gotlands, Skaraborgs, Älvsborgs och Norrbottens län har högst målsättning att nå en rök-

Politiska beslut och handlingsprogram mot tobak inom skolväsendet kan vara ett viktigt stöd för strävan mot målet en tobaksfri skola.

och snusfri skola. (Gäller grundskolan)

- Blekinge, Skaraborgs, Västernorrlands och Norrbottens län har uppsatta mål i högre utsträckning än riksgenomsnittet för gymnasieskolan.
- Skolor med rökutor är inte jämnt fördelade över landet. Några län som Uppsala, Kalmar, Malmöhus och Norrbotten har rökutor i högre utsträckning än övriga landet. Minst vanlig är rökuta på högstadieskolorna i Blekinge län samt storstadsområdena i Stockholms och Göteborgs och Bohus län.
- Skolor med rökavvänjningsprogram finns spridda över hela landet. Varje län har åtminstone något rektorsområde med rökavvänjningsprogram för eleverna. Vanligast förekommande är programmen i Hallands och Kopparbergs län, där vart fjärde rektorsområde har tillgång till rökavvänjningsprogram. Också i Södermanlands, Gotlands och Örebro län ligger andelen rökavvänjningsprogram över genomsnittet för landet.
- Vid nästan hälften av landets rektorsområden gör man alltså den bedömningen att reglerna utvecklats mot mer rök- och snusfritt. En länsanalys visar att tendensen mot mer rök- och snusfritt finns över hela landet. Gävleborgs och Västernorrlands län tillhör de län som har störst andel rektorsområden, som uppger förändring i riktning mot mer rök- och snusfritt.
- Det är främst storstadslänen som uppger ökad rökning bland flickorna (Göteborgs och Bohus, Stockholms, Malmöhus samt Kalmar och Skaraborgs län). Minskad rökning bland högstadieskolor rapporteras främst från Örebro, Jönköping och Blekinge län.

Någon analys av orsakerna till dessa länskillnader görs inte i rapporten. Denna artikel ger inte heller utrymme för detta. Men vi vet att i vissa län har man från länskolnämnden och landstinget satsat mer på tobaksfrågan än i andra län. Vissa kommuner har tex förbjudit rökutor. Gäller det stora kommuner som

tex Göteborg speglas detta i länsskillnaderna.

I enkätvaren ges också exempel på kommuner med särskilda kommunala handlingsprogram som gäller rökning. Sedan flera år tillbaka beslutade Göteborgs skolstyrelse om ett generellt rökförbud för elever vid kommunens grundskolor. I Timrå, Lycksele, Robertsfors, Örnsköldsvik, Umeå, Piteå, Åmål, Helsingborg, Årjäng, Vänersborg, Vingåker med flera kommuner har också kommunala beslut om begränsning av rökning fattats. Denna förteckning gör inte anspråk på att vara fullständig eftersom enkäten inte innehöll någon fråga om detta. Uppräkningen gäller bara de som skolorna rapporterat.

Ett viktigt stöd i skolans arbete utgör de länsskolnämnder, landsting och kommuner som i särskilda handlingsprogram utformat strategier för arbetet med att minska rökning och snusning.

Ett flertal kommentarer till vissa enkätfrågor betonar att skolan inte ensam klarar målet en tobaksfri skola utan stöd från skolstyrelser och inte minst föräldrar.

Förändring av attityder och påverkan av vanor och beteenden det är något som måste — för att ge effekt — finnas med i en långsiktig plan som bygger på kontinuitet.

Påverkan sker i skolans vardagssituationer, i kontakt med jämnåriga och vuxna under skoldagen, på alla stadier vid många undervisningstillfällen i olika ämnen.

Det långsiktiga arbetet pågår för fullt ute i skolorna, integrerat i det dagliga arbetet i skolan och också i form av lokalt utvecklingsarbete eller projekt.

Flera projekt har startats som en direkt uppföljning av enkätresultaten.